

HUGO VICTOR: „RELIGIONS ET RELIGION.“

Szomorú sors a lángelme sorsa. Dadogva születik világra; Prometheusként küzd a gondolattal, mely alakot követel magának, tépi, rázza bilincseit, hogy a lélek nyögve jajdul fel bele s százszor is megítkozza önmagát: hallgatja magános éjeken a kétely kínzó szavait, érzi az emberek közt az egyedüllét marcangoló fájdalmát s ha más görnyedve szenved azon teher alatt, melyet a sors rá, egyedül csak ő rá szabott, úgy ő vállaira veszi még milliók panaszát, kinját, sohaját, mintha nem volna elég a magáé; érez az emberiség szive helyett, gondolkodik évszázak helyett, meggyújtja a robbantó kanóczot, melylyel az emberiség pályáját lesz megtisztítandó a gátló szirtfalaktól, melyek haladásának állják útját, s a szilánkba ment tömeggel együtt áldozatul esik maga is. És ha végre egy percz, egy véletlen, egy semmi megtermi számára azt mit már oly rég keresett s nem talált, az új eszméknek megfelelő új formát, akkor letűnik mint az üstökös, megmagyarázhatlan káprázatot hagyva maga után, mely meglep, bámulatba, sőt rettegésbe ejt a nélkül, hogy számot adhatnánk benyomásainkról. S még jó hogy így történik. Mert ha véletlenül megérnie adatik dicsőségének teljességét, úgy nem sokára azon még szomorubb látványnak lesz tanuja, hogy miként fonnyad el évről-évre a tartalomnak duzzadó magva, miként erjeszti ki a kebelből, a lélekből, az észből az idő cseppenként az életnedvet, hogy utóljára nem marad egyéb, mint a zörgő hüvely, az üres forma, csillogó játékszerül a tehetetlenségnek. Ehhez tapad még szánandó erőfeszítéssel, ezen fur-farag kicsinyes pepecsléssel, a hatalmas styl sovány mesterkedéssé törpül s az uttörő szellem kényszerű utánzója lesz önmagának.

A tartozó kegyelet, mely fátylat borított Göthe Faustjának második részére, hallgatva tér át Haydn muzsájának néhány későbbi, vízkórságos terméke felett, sajtáságos helyzetbe hoz a „Viharral“ szemben, Hugo Victorról szólva is nem egyszer fog a gyöngéd elnézés köpenyébe burkolózni. Shakspeare-ről azt mondják az életirók, hogy élete utolsó éveiben elfordult a szinpadtól. Nehéz volna hitelt adni e könnyen odavetett állításnak, valószínűbb, hogy a világ legöntudatosabb lángelméje megsejté azt a hanyatlást, mely az alkotásban kifáradt elme ruganyossága elvesztésében áll, s nem akarta kockára tenni sikereit. De Hugo érzi, hogy a romantika nyügei sokkal tovább tartották őt lekötve, semhogy most oka ne volna sietni eszméi diadalának biztosításával. Szé eszmék, minden kétségen

felül, leghivebb, legtalálóbba kifejezései a kor forrongó irányharczainak. Revelálók, erkölcsileg átalakítók, mint maga a század társadalmi törekvése, s e mellett az aether-tiszta keresztény szellem fuvalma leng át rajtok. Modern gondolkodás és mélyen keresztényies érzület, e kettőben áll Hugo költői és bölcsészi eredetisége. Ez kölcsönöz egyfelől fellépésének ellenállhatlan érdeket, s ez hidálja át másfelől multját a jelennel, megfejtve irodalmi elv-feladásának titkát, s érezhetlen kötelekkel vissza-visszatartva még őt a Chateaubriandék elhagyott zászlójához.

„Candide“ izekre szedte volt a tizenhatszázadik század lapos optimismusának gyarló szerkezetét; — e könyvet lehetetlen könnyek nélkül olvasni végig. Leopardi, Heine, Byron, Schopenhauer elnyögték mind azt, mi ügyökbe akadt, s a mi tápúl szolgálhatott felgyúlt kedélyüknek, vagy izzásig hevithette makacs képzelmeiket. Mindkét felfogás téves eszmékből indul ki s az emberi szellemnek egyaránt vissza kelle vetnie a vigyorgó idiota szerepét s az utszéli koldusét, ki kérkedve fitogtatja sebeit. De hogyan egyeztetni össze a kettőt? Hogyan termékenyíteni meg a könynyel a mosolyt, a kétségbeeséssel a hitet, a szenvedéssel a boldogságot? Napjaink életnézete nem volt arra való, hogy a vallásos érzés kovásának anyagául szolgáljon; optimismusában több volt az oskolás felületesség, mint a naiv mélység, pessimismusában több a szemérmetlen iparlovag erőltetett rimánkodása, mint az őszinteség. Az erkölcsi hatás emeltyűjét másutt kellett megtalálni, s kétségkívül az együttes akarás erélyében, s az emberiségnek a vállvetett munka értékéből merített önbizalmában.

Ime a társadalmi eszme, melynek szószólójaként Hugo Victor szállott sikra, s melynek befogadására politikai szereplése nem kevés befolyással volt. Látta a nyomort, mely buján fogantja a rútságot, a tudatlanságot, a bünt. Gyermeki szívét sajtás fogá el e látványon, de a férfiúi lélek tette pezdült s hatalmas szavakkal hívott fel a közös munkálkodásra, a rajtunk nehezülő átok egyesült megtörésére. Oly sok a szerencsétlen ember, oly sokan takarnak vedlett rongyaik s himzett biboraik mögött egy-egy féltett sebet, nem tudva kivel megosztani, nem tudva kihez fordulni, mikor a hallgatás már teher lön. A puszták vadjának, ha áruló nyil sebze meg, jól esik felorditania; a társadalmi egyének nem szabad fölvernien az alvót, a kancsal részvét koldustarisznyát vet nyakába, s aztán dolga után lát. Milliók várnak epedve új evangeliumot, s csoda-e, ha türelmetlenségökben mohón kapnak a legsilányabb ponyva után is? A talaj fölészántva: vessük el bele az erkölcsi reform magvait, a szeretetet, fölvilágosodást, békét, jóllétet, szabadságot, tökélyt.

De nem elég, hogy a tudomány elveket állapitson meg; vannak, kik előtt a merő igazság korántsem hat még oly rá-

beszélőleg, mint várni lehetne. A szép az igaznak benső természet, megvalósulásának lélektani föltétele. Hogyan volna tehát másként bármely nagy igazság végleges diadala kilátásba helyezhető, ha hogy nem hozatik előbb ez alapon is összhangzatba az emberi szívvel és annak örök, változhatatlan szükségleteivel? Összes polgárosodásunk történetében még eddig nem érvényesült nagy kulturalis elv, a nélkül, hogy egyszersmind valamely korszerű művészet közvetítő alakját ne öltötte volna magára. Csak mint ilyen biztosíthat lappangó munkásságának mélyebb, tartósabb sikert. Azért Hugo Victor világirodalmi jelentőségének méltatásában mindig és mindenütt kizárólagos szempont lesz az, hogy és mi módon felelt meg e követelménynek?

„Religions“-jában messiási veti el magától a keresztény hagyományok alapját. A mikor tapogatózva, támolygó léptekkel megindul, hogy egy Istent keressen, az elérendő eredményt nem akarja semmi egyébnek köszönni, mint önmagának s értelme természetes ösztönének. De hát minek eloltani a gyertyát annak, a ki komolyan látni akar valamit? A világosság még nem idézett elő nem létező dolgokat, ellenben a szemnek nélkülözhetlen. Nem azért gyújtunk fényt, hogy azt, a mi van, még valóbbá tegyük, de hogy gyarló látásunkat kalauzolja. Mi szükség van Istennek arra, hogy lássuk, ha nem mi érezzük, hogy nem lehetünk el nélküle? Az erdei vad által fölnevelt csecsemő bizonyára nem fog beszélni megtanulni, de azért a beszéd nem szűnik meg lényegesen jellemezni az embert. Kétségkívül rossz kiindulópont. S ha Hugo ennek daczára is valamely Istent pótló surrogatumra bukkan, úgy ez fontos érv a pozitív hívők mellett.

Daczára ennek, kik a költőt már korábbi éveiből ismerik, kik borongó odaadással csüngtek „Hernanijának“ sejtelmes költészetén, s dagadó kebellet szívták magokba a „Notredame“ mystikus legét, nem egyszer érezhetnek meglepetést azon változás felett, mely kedélyhangulatát, életnézletét oly gyökeresen átalakítja. Hová lón a lovagkor sötét emlékei iránt az a rajongásszerű áhitat, hová a csodás elmerülés egy régen mult kornak erényben s bűnben egyaránt szabad, korlátozatlan szellemebe? Ruy Gomez kürtje nem riad már, Claude Frollo szörnyű szenvedélye nem kísért a góth székesegyház komor falai közt, sem Gringoire nem koberol üres gyomorral, telt szívvel az ódon Párizs kalandos, szűk utcáin. A költő délszaki képzelete nem vezet többé Gwynplaine idegrázó arca, Thisbe gyászos vívódásai elé; hatalmas ecsete nem festi a rőzsetűz által megvilágított cigánytábor szeszélyes alakjait, sem Esmeralda részegítő tánczát. A középkori romantika összes bája könnyű pára-ként foszlik légbé ama dermesztő gúny közeledtére, mely a tizenkilencedik század fiának ajkairól lövel elé. Domenichino „Pietája“, Rafael „Spozalizziája“, Correggio „Assumptio“-ja, megannyi hamisított Isten, melynek gloriáját kőporral tisztogatják. A keresztény Mindenható élettelen báb, kinek orra alá va-

lamely fiatal ördög szénuel bajszot mázol. És az evangelium? Következetlenségek halmazza, melyben az első emberpár vétke miatt millió ártatlan szenved büntetést, hogy bocsánatot se nyerjen addig, míg egy új bűn, a Megváltó keresztrefeszítése, a nem érdemelt bűnhődés alól föl nem oldja. Mi a keresztény ördög? A pogány satyr halvány utánzata, ostoba, ügyetlen, izléstelen, kezdetleges, kinél a majom is derekabb ficzkó. Könnyü volna kimutatni e superlativ áradozások tarthatlan voltát; hogy Hugo magát a művészet jogosultságát igyekszik kétségbe vonni, mikor a végtelennek érzéki kifejezését gúnynyal illeti: hogy a legkicsinyesebb sophismákhoz folyamodik, mikor a biblia tekintélyét megdönteni akarja; hogy a kereszténységet is mint világszellemet, teljesen félreösmeri, midőn az ördögnek merőben népies felfogásáról beszél s feledni látszik, hogy e valóság a gonosznak elvét egész felsőbb rendű pszichikai tényezővé emelte a kereszténynek erkölcsi világában, s hogy e szerint Mephisto még sokkal inkább a kereszténység ördöge, mint Belial vagy Astaroth. Mind ez azonban üres szalmacséplés volna. A kritika szívesen el hagyja magát vakittatni Hugo egyénisége brillians lényétől, de arra nem vállalkozhatik, hogy mértéktelen tulzásait komoly számba vegye.

Nincs e költőnek oly végletes csodálója, ki némi gyanút ne érezne mellette s aggálylyal ne kísérné merész röptének ingatag csapongását. Teljesen hiányzik benne a lángész jóhiszemősége. Kockáztatása nem a hős bátorsága, ki számot vetett a veszélylyel, melylyel szembe megy, hanem a gamin vakmerősége, ki csak csodáltatni ohajt. Megbizhatlan, mint a gyermek, s nem ura, de rabszolgája tehetségének. Egészben és általában most, hatvan év múlva is, csak az az „enfant sublime“, kinek érdekes sajátságai környezetét hangos ámulatra ragadták. Hugo Victor megtanít arra, hogy a lángelmék közt is fokozat van. Mily más benyomást tesz ránk Shaksperé. Hozzá, ki maga az örök, változhatlan s mégis ezerfélekép változó természet, az emberi lét és gondolkodás minden nagy kérdésében bizodalommal fordulhatni. Felelete, mely mint Apollo orakuluma, méltóságteljesen foly ajkairól, mindig tartalmaz valami ősigazat, megnyugtat, lecsillapít. Nem kapkod soha nem látott-hallott dolgok után, de saját bensönket fedi fel nekünk s tanácsával, bölcs irányzásával, épen mint Sokrates, saját remegő kezünket vezet oda, az igazság megtapogatására. S még ott is, hol bölcs szemé elhomályosul, hol izmos szárnyai meglankadnak s dermedve törnek meg a kikutathatlan küszöbe előtt: nem restelli bevallni gyöngeségét, hogy még bukása is vigasztalásunk forrásává legyen, mert mi békithet ki inkább önmagunkkal, mint az a tudat, hogy egy ily elme is kétségeinknek, vergődéseinknek osztályrészesevé kénytelen szegődni. Hugo Victornak még az igazság se kell, ha nem tündöklük. Minden gondolatában élet-halál harczot vív a lényeg tárgylagossága a forma ala-

nyíasságával. Szenvedélyes nyelve megannyi syréntől népesített örvény, mely a beletévedt eszmét menthetetlenül elnyeli. Képes az igazat szépen kifejezni, ezt kisebb rendű tehetség is megteszi; de nagy költőtől megvárjuk, hogy a szépet is igazán fejezze ki, tudniillik azzal az igazsággal, mely magának a szépnek független, benső sajátja, s mely ugyanegy dolog üdvös vagy káros voltáról kétszer győz meg.

Azonban Hugonál ugy tapasztaljuk, hogy már nyelvezete is egy oly Procrustes-ágy, melyben a tartalom legtöbbször vagy összezsugorodik, vagy aránytalanul kiterjed, de ritkán tartja meg azon eredeti méretet, melyben a józan ítélet előtt szokott mutatkozni. Pedig mi jellemezhetné egyéb az érett szemléletet, ha nem az, hogy szempontjai rendezésében komoly alapos-sággal jár el, minden tárgynál a megfelelő mértéket használja, s Montblancot nem viszonyít a bogáncskórohoz. Nem ugy mint Hugo Victor, a sociálista, ki midőn a vasárnap megünneplése ellen mennydörög, ily sajtáságosan érvel:

„A végtelenség így hát csak hat napig halad,
 „A hetedikhez érve egyszerre fennakad,
 „Erőtlen visszahökken, kifárad és megáll,
 „Vasárnapnak nevezzük, ez itt a véghatár.“

De hát mi köze van a végtelenségnek ahhoz, hogy a szegény mozdonyvezető hét nap közül egyet családjá körében töltsön-e vagy ne? hogy a hírlapok közönsége a maga rendes telenyomott hasábját egy nappal előbb olvassa végig vagy később? hogy a feltört tenyerű munkás csekély lelmi szerét ma szerezz-e be, vagy holnap? hogy a bűzös gyárak piszkos rabja hetenként egyszer ünnepi ruhát öltsön-e vagy ne? Bizzuk ezt a gyakorlati szükség irányadására s ne fojtsuk metaphysikai töprengésekbe az élet-követelte valóságot.

Szerencsére, ha kérlelhetlen éllel üldözi is költőnk az egyház külső dogmáit, jó érzéke megsugja neki, hogy ne engedje magát a gúny által odáig ragadtatni, hol már maga a legszabadabb gúny is megfordított dogmává válik. Tisztelet a józan kételynek! Fuvalma olyan, mint az esti szellő, megtisztít, felfrissít, új erővel tölt el. Ez oka annak, mért hatnak oly jótékonyan e sorok Hugo Victortól, midőn a kételyről beszél:

E tengeren,
 „Hol szélvész, hó és fagy, piszok s bűz megjelen,
 „S egyszerre önti ki bős keble vad dühét,
 „Egy kis csoport tudás sötétén int feléd,
 „Ép mindmegannyi rév, ha nem voln' szirt csupán.
 „Ott tün föl Vesale sirgődrök oldalán,
 „Zeno és Sokrates is ott emelkedik,
 „Meg Pyrrhon, feketén, hogy látni is alig.

„Tovább a hét bölcs, mint a Cycladok köre.
 „Fölöttük felhő, hab, köd s pára megtöre;
 „Swift, Rabelais, Montaigne, Kant s Herder süllyedőn,
 „Hegel borongva, s ott Lukrécznak csücska fönn.

„Leggyászosabbak ám a kaczagók, hiszen
 „A csillag-bolt alól kaczaj ki nem viszen,
 „Rosz s jó időhöz ez, gyalgó fejünk felett,
 „Az elien a ki Van, nem épít födelet
 „Meg nem teheti azt, hogy hegy ne álljon ott,
 „El nem hallgattat egy tűzhányó Vezuvot,
 „Sem észak szelének jégcsapos sipjait.
 „Dagadó tengerárt ez arra nem tanít,
 „Habzó áldozatot tegyen vagy ne tegyen
 „Halvány bolygójának a mérhetlen egen.
 „Miben zavarja a rozsát kikeletkor,
 „Hogy nyíljon, ha nyilni szükség neki attól?
 „Ilúnyj szemet bár s kiáltsd: Látni sem akarok?
 „A sugaras zápor, mindegy, tovább zuhog.
 „Neves. Jó — Istenét, túl áthatlan falán,
 „Csöppet sem zavarja a gúnyos Lúcián.
 „Erdő, mező, virág, kalász, hegy és patak
 „Szárkázmusitokra semmit sem bajt nak.
 „S a gönczöl szekere láthatlan koc-isa
 „Fejét sem emeli, vállát sem mozditja
 „A mint szekerével a zenithre ballag,
 „Hogy lássa mit ir csak Voltaire Thiriotnak?
 „Vajjon kaczajában biztos a kaczagó?
 „Nyelvően az Isten csak henye, léha szó.
 „Rücsköli a papnak koménytett ingét
 „Mért? Hogy ellenálljon annak a ki hisz még.
 „Ez minden? Mi végre? Választás setétben.
 „Hinni vagy tagadni véletlenből épen.
 „Mit használ már ily egy örült kétség között.
 „Nem-et dadogni csak, mert más igent nyögött?

Dicső szavak! Egy nagy génusz izen hadat bennök a bölcselők azon hamis faja ellen, mely egyebet se tesz, mint válat von, mosolyg s feled. Hugo itt kérlelhetlenül bánik el azon közfelfogással, mely szerint legbiztosabb módja a lét nagy problémái megoldásának az, ha egyszerűen kitérünk előlük. É hang itt a haladó európai művelődés hangja, komoly, férfias, önérzetes, az epikuri lágyság legkisebb színezete nélkül. A „Religions“ szerzője megveti a humort, mely igaz, hogy a kedély legmagasabb álláspontja, de szenvedőleges, meddő s a fejlődő gondolkozásra, a cselekvő akaratra nézve merőben érdektelen. Meglehet, hogy tehetsége sincs rá, műveiben legalább alig mutathatni fel helyet, mely tisztán ez értelemben lenne kivive; tény azonban, hogy ez indoklásnál értelmebbet se találhatott volna ki, erényt csinálendő a kényszerűségből. Az ő egyenlősége a tökélyben való egyenlőség, nem pedig, mint a humoristáé a gyalórságban; az ő szeretete abban nyilatkozik, hogy a kicsinyt is a legnagyobbhoz emelje, nem pedig hogy a nagyot is a legkisebbhez rántsa le. Nem tekinti Jánus-arcczal a világot, nem is tekintheti, mert költészete a legnagyobb mérték-

ben irányzatos, s gyakorlatias céljait nem dobhatja zsákmányul az ellentétek egymást lekötő dialektikájának. Mihelyt az irányzatosság a jövő költészetének főelemévé lesz válandó, a mire nézve különben sok valószínűség forog fenn, a humor azonban magától megszűnik esztetikai elv gyanánt szerepelni.

Ha már most úgy tapasztaljuk, hogy a költői irányzatosság mai mesterei többé-kevésbé kielégítetlen hagyják igényeinket, úgy annak oka, hogy a legtöbben, még Hugo és Zola is, alig tudnak költőileg érzékíteni. Náluk a tárgyban az, a mi erkölcsileg oktató, teljesen kívül áll az eszme-fogantás folyamatán, csak későbbi járulék, nem az alapgondolattal ered s fejlődik. Erkölcsi meggyőződésük nem áll párhuzamban költői egyéniségükkel, a társadalmi életnézlet pedig, melyet vallanak inkább elméleti észlelet útján elsajátított valami, mint ösztönyszerű sugallat; inkább polemizáló, mint természetes uton meggyőző. Tegyük fel, hogy valaki jó regényt ír, de a kor felfogásával ellentétes nézeteinek s fogalmainak csak mellékes megjegyzésekben, legfőlegb személyei sorsára gyakorolt intéző befolyásában ad kifejezést; holott egy másik, már eredetileg úgy a cselekvényfejlést, mint annak lélektani vázát azon alapokra fekteti, melyeket saját benső intuíciója önkénytelenül nyújt neki. Amaz lehet kiváló költő, de az eredetiség, a lángész babérja kétségkívül csak ez utóbbit illeti meg, mint a kínél az érzékités művészete oly fokot ért el, hogy a maga eszméi nyomán oly ideális embereket teremtett, oly viszonyokat és kapcsolatokat hozott létre, melyeket a tapasztalati természet is ellenvetés nélkül elfogad magáénak.

Kérdés, vajjon a mesterséges önképzés pótolhatja-e e tekintetben a született egyéniségek hiányát? Egy vonatkozásban aligha. Nem fog úgy hatni tudni a közérzületre, mintha tudtán kívül foglalna állást a létező viszonyokkal szemben. Bármennyire is általános törvények alá legyen vetve bizonyos vezérszemlélek pályája — s ily törvényeknek tekinthetjük az agyfejlődést, öröklött hajlamot, erkölcsi s természeti behatásokat — a tömegre ama titokszerűség varázsa hat bennök, mely szellemi életöket környezi. Hugo Victor egy egyoldalú történeti fejlemény talaján áll, honnan harcot folytat a szintén egyoldalú történeti fejlemények egy más csoportozatával. De mert egyáltalában nehezebb a történelemmel bölcselkedni, mint a természettel bölcselkedni, tehát Hugo Victor helyzete is e szempontból sokkal kényesebb, mint a naturalistáké. Van az emberiségnek bizonyos érzéke az iránt, hogy ne induljon ál-profétiák után. Beszélhetnek neki szabadságról, igazságról, egyenlőségről, felvilágosodásról, ha nem fedezik föl benne azt a pontot, hol e szép szavak közvetlen kiválmaival jönnek érintkezésbe. A forradalmak psychológiája is arra tanít, hogy nem annyira valamely elnyerendő haszon kilátásáért, mint

inkább egy türhetlen teher lerázásáért ragadtak a népek fegyvert.

Érzékitőbb Hugo Victor irányzatossága ott, hol a vallásos hit egyéni támpontjait teszi vizsgálatá tárgyává az erkölcsi kedélyben. Bármint tiltakozzanak is a dogmatisták, igazat adunk neki abban, hogy a vallás gyakorlati értéke ott kezdődik, hol a személyes fönmaradás kezességéül veti magát közbe s az elmulás gyötré érzete enyhítésére vállalkozik. Kosmogoniai magyarázatokat nélkülözhetünk, az állandó gondviselés áldását jó társadalmi intézmények pótolhatják, de hogy az enyészet irtózatoss arczával szembenézzünk, arra csak egy Isten tehet elég erőssé, a végre egy természetfölötti lény támogatására van szükségünk. Soha gondolat ellen lélek úgy fel nem lázadt, mint az ember lelke a halál gondolata ellen, pedig soha valószínűség megtámadhatlanabb alakban nem jelentkezett, mint az elmulás valószínűsége. Minő parányivá súlyed itt már a sziv joga, remélni, hinni, s mégis minő görcsösen kapaszkodunk e parányi foszlányba is, hogy valahogy kikerüljük a tátongó kétségbeesést, mely elboritással fenyeget! Mikor e gondolat elfogja a „Religions“ költőjét, olyan lesz, mint a szellemidéző, ki a fölingerelt világerők közepette inogva áll, roskadnak térdei s ajka összefüggéstelen szavakat dadog.

„Oh! Hogy ne lenne több semmi szent, nagy, dicső,
 „Minden csak vak esély, árnyék és romhalom,
 „Tetvek mászkálása foszló kőd-alakon,
 „Maga a teremtés, homálytól ittasan
 „Ne tudjon semmiről végső céljaiban
 „A minek szeretet, ész, igaz a neve,
 „Hogy a mit kihányt már újra meg is egye —
 „S szenvedvén, teremtvén, mindaz mit elére
 „Ne legyen több mint a semmi nehany ferge;
 „Hogy arról se legyen semmi tudomás, hát
 „Érzi-e a föld az élet csiklandását?
 „Hogy ne legyen eszmény, hogy ne legyen törvény,
 „Minden egy nagy kérdés, feleletre törvén;
 „Hogy a mi él — ha csak a fekete mélység
 „Vissza nem köpi e botor, üres szót még --
 „Hitványul oszoljon, borzadálytól fázva
 „A vad éjszakának kavarogásába!
 . . . . .
 „Kik egymást szerették, hiába köny, sohaj,
 „Ne lássák már viszont többé egymást soha?
 „Légyottot egymásnak ne adjanak ott túl?
 „Hogyan! e kis arcnak rózsája ha elhull,
 „E mosolygó gyermek, ha halál ledölte,
 „Anyák, lealkonyult! vége van örökre!
 „Mit! Te kit szeretek, te ki hajnalom vagy,
 „Nő, ki által bennem angyalok támadnak,
 „Röhögjön az ür rám, ha rebege ejtem,
 „— Várj reám! követlek egyetlen szerelmem,
 „Készítsd el helyemet özvegyi ágyadban.
 „Hogyan! Az egyetlen a mire vágyam van,
 „Minek élni kéne, a sir is holt legyen?

„Az ég a reménynek igazat ne tegyen ?
 „Hazudnék a gyász, mely szivemen ül s éget ?
 „Nincs jövő ? Szemem csak pusztá úrbe téved ?
 „Alattam sirgödör, felettem szemfedő,
 „Életben is halál a mozgató erő.
 „A vakság vég nélkül maga körül forgván
 „Szül világosságot, ah ! átkos koholmány.
 „Mi haszna támad és semmisül a lény meg,
 „Ha minden ledől az éj lehelletének ?
 „A szellő a ködnek sötétséges burka,
 „Fölgylünk egy perczre s kialusunk ujra.
 „Forgó lapda minden a Semminek szárán —
 „Oh !

„Tartsd meg ezt pokol s add vissza a Sátánt.

Van valami orthodox czopfosság abban, hogy a költő, mint bizonyos papok, előbb megrázni iparkodik olvasói idegeit, mielőtt az erkölcsi megújulás forrásához vezetné. Ez eljárás kockázattal jár, mert attól függ sikere, hogy képes-e valaki a megzavart egyensúlyt úgy állítani helyre, hogy se az igazság, se az emberi érdek ne szenvedjen csorbát miatta ? Mondjuk ki őszintén, hogy Hugo keze gyöngé arra, hogy a mélységbe taszítottat kiemelni tudná. A költő, a művész játszhatik az emberi szívvvel, de az a hatalom, mely isteni tehetségekkel halmozza el, egyszersmind nehéz felelősséget ró vállaira. Felelnie kell a kezeibe letett befolyás miként való felhasználásáról; felelnie kell arról, hogy személyes prestige-ét nem érvényesítette-e oly érzések és törekvések destrualására, melyekkel jobb-létünk s boldogságunk föltételei vannak egybeforrva ? Nekünk jogunk van kérdőre vonni Hugo Victort: mi jogon romboltad le oltárainkat, ha mást nem tudtál helyibök állítani ? Miért gázoltál ábrándjainkba, ha a valóságot nem tudtad elfogadhatóvá tenni ránk nézve ? A bölcs megvetéssel dobja sarokba könyvedet, mert nem tanul belőle sem önbizalmat, sem alázatot, holott a gyöngék csak mérgét szívhatják be, mely sziveikből az utolsó hajtás vigaszt is kiöli. Az nem igaz hogy: „mindent az igazságért“ ; vagy ha igen, akkor az a mi igaz, nem való is egyszersmind ; de ha a padlásszoba nedves szalma-kötege, a szüzgyalázat bectelen kenyere ép oly igaz, mint a dúsgazdag unott lakmározása, akkor legyen áldva minden a mi hazugság, mert akkor bünösebb az apagyilkosnál az, a ki az alvó szerencsétlent felkölti nyugtot adó álmából.

Beethoven érzékeny lelke előtt megszemélyesül a természet. Mátkagyürüt cserél vele ringó tó partján, árnyas fűzek alatt, hol fülmilék csattognak nászi dalt. Ó akkor nevet, mikor a pirkadó hajnal, akkor sir, mikor a szakadó zápor, akkor borong el, mikor a felleges ég, akkor tetszeleg, mikor a vízbe hajló virág, akkor imádkozik, mikor az éjszaka. Minek neki a hit, a templom, a kathedra, a tömjén, a palást, a kereszt ? Istene két lépésre van tőle, ott hol az emberi hiúság köhajlékai véget érnek s szabadba nyílik az ut. Azért szólal föl mind-

egyre kifogyhatatlan hangképleteiben a pásztorsip, a pitypaty, a mennydörgés, az esőzugás, a kúrtriadás, a rovar-zummogás. S mert minden mély természeti szemlélet egyszersmind erkölcsi fölmagasulás forrása, nincs teljesebb boldogság az ő boldogtalanságánál. Még ha a halálra gondol is, merengése csak olyan, mint a csendes víz, melynek elenyészésében édes feltámadás sejtelmes reménye lappang. Bánata az elkényeztetett gyermeké, kinek, ha vigasztalják, jól esik még jobban sirnia, nem makacsságból, de mert nincs édesebb a bizonytalan szomorkaságnál biztos bánatatlanság közepett, s mert tudja, sejtí, hogy annyi nagyszerűség közt nem lehet olyan erő, olyan akarat, mely az övével ellentétben állana, vagy neki rosszat akarna.

Longfellow nem bír ekkora érzékkel a természet bájai iránt. Az amerikai lázas munkásság, a gyár-városok kőszemlevegője, képzelmét egész más irányba terelték. Egész eszmeköre és világnézlete bizonyos különleges alapokon fejlett; optimista és józan, szemlélődő és gyakorlatias, haladó szellemű és meggondolt. Az amerikai civilisatio sajtáságos vonása, hogy nem fél bármely elvből kivonni a végső következményeket, s így a keresztény supranaturalismusból sem késett a spiritismus természetszerű fejleményére jutni. Longfellow is spiritista. Hiszi, hogy a meghaltak lelkei tökéletesebb formában maradnak vissza hajlékaikban, szeretteik körében, az apai háznál, gyermekeik bölcsője felett, hitvesük nyoszolyája mellett, itt, ott és mindenütt, látva és észelve, de láthatlanul és észlelhetlenül.

Végre is mindkét megoldás indokolt és önként folyik az illetők költői álláspontjából. Hugo Victor egy harmadik útra tér. Ő a materialismus tényeiből akar magának megnyugtató véleményt szerezni a halál mibenlétéről. A természetet, mint olyant, a maga meztelen érzékiségében nem szereti őszintén; egyszerű báját rikitó színvegyületekkel hamisítja meg; pezsgő életteljességét szürke szemüvegen át vizsgálja s üde közvetlenségét a gondolkozás elvont köréből kölcsönzött mystikus kifejezésekbe burkolja. Olyan mint az ujoncz festő, ki tarkán halmoz színt színre, de sem a távlatban, sem az árnyalás szabályaival nem ismerős. Vagy pedig olyan, mint bizonyos emberek a társaságban, kik a mikor másról beszélnek is, csak azért teszik, hogy önmagokat s előnyeiket fitogtassák. Ellenben ugy lelkesül ama tudvalevő „nagy vívmányokért“, mint valami újkori famulus. A tanszerűség általában nem egyszer határozott gyöngéje, kivált ha materialista keretekben mozog, s a jövő életre vonatkozó felfogását is egyenesen az anyag-folytonosságra alapítja.

„Alig hogy birtokul ejti a pusztulás,

„Száz s száz elem, miként mogorva uzsorás,

„Ki a léleknek csak rövid kölcsönt adott,

„Rontnak a testre rá s osztoznak rajta ott.
 „S mert a halál felett élet rendelkezik,
 „Az őt megilletőt elveszi mindenik.
 „Minden atom, vízben, földön és levegőn
 „Igénylett részének bőszy Shylock-ává lőn,
 „Mélységes természet! Falánk, telhetlen űr!
 „Alant s fent, éjben és térben körös-körül,
 „Minden egyszerre hat, egyszerre dolgozik
 „A kötől a gyepig s tő gőzölgéseig.
 „Por, szellő és virág, gyűlékony gáz-elem,
 „S a vak sötétségnek függő mélységiben
 „Az embert alkotó anyag fölbomlik ott,
 Kiterjed, szétesik, meg szertefoly s legott
 „A végtelenbe így sietve oszlik el. stb.

Senki sem szólhat ellene. Hugo Victor itt tökéletesen igazat mond, a kérdés csak az: eleget is-e? De nem mond eleget, mert nem látszik tudomást venni arról, hogy az egyéni főnmaradás szükségkép az öntudat szellemi folytonosságához van kötve. A fölhozott tényeket már kétezer év előtt tudták, azok tehát nem újak; hanem a különbség az, hogy a brahminok több költői érzékkel voltak felruházva, mint mi, s igen helyesen nem azt tanították, hogy az anyag különböző szellemiségek formáját ölti magára, hanem hogy megfordítva, a szellem fokoként különböző anyag-állományokon megy keresztül (transmigratio). Ez a valódi eszményített materialismus, ezt sejteti velünk Beethoven, Göthe pantheismusa. Nem mintha kisebbiteni akarnók Hugo tehetségét, de ránk felemelőbben s megnyugtatóbban hat még ama másodrendű amerikai költő elhunyt kedveséhez intézett következő sora is, mely pedig csak részleges megoldást rejt magában.

„Oh bár gyakran bánt a kétség,
 „Ámde nagy vigasztalás
 „Tudnom azt, hogy ily lény is még
 „Élt, s meghalt mint annyi más.

De itt annyira elevenen van találva maga az emberi szív, oly genialisan van följejtve egy egyszerű igazság, hogy tudniillik közös balsorsban enyhít a tudat, hogy abban velünk együtt, olyanok is osztozkodnak, kiket szívünk vagy itéletünk, magunknál előbbre helyezett, miként szinte jól esik Hugo eszméinek rideg zápora elől egy szerényebb géniusz meleg, barátságos hajléka alá huzódnunk.

Am jól van, merítsünk erőt kicsinységünkéből; ott a hol már megragadhatlanná válik, a gyöngeség is hatalom. Tegyük fel, hogy se büneinkben, se erényeinkben nem tudunk a számbavehetőségig emelkedni, hogy nevetség volna még csak hinni is, hogy valami rajtunk kívül álló a mi ártalmunkra törhet. Vagy ha igen, úgy vegyük például Hugo parabolájából manicheus lovat, melyet egy ismeretlen démon nappal ütésekkel halmoz el s halálig futtat, napnyugtán azonban egy más szellem ennie s innia ád, friss szalmát hány alomjába s megveregeti szügyét, s ő csendesen hunyja le szemét, mondván: „Mindegy!

ketten vannak.“ Vagy vessük meg alapját egy egyetemes asketizmusnak, hasonlóan a régi egyiptomiakéhoz, kik mulatozásaik közt sem feledkeztek meg a halálőről. Egy ily életszemléletnek mély eüdaimonológiája van, s a földi lét utolsó pillanatainak komoly ünnepélyessége megérdemli, hogy egy egész élet előkészületeinek tárgyát képezze. De mindenesetre, bármelyik módozatot vegyük is, legyen a bensőnk és a külvilág közötti ellenmondás megoldásának vagy elsimitásának erkölcsi hatálya, történjék megadott alapokon, ne tegyen erőszakot a kedélyen, s inkább legyen tudományos, mint lélektani szempontból hypothetikus. Hugo Victorban sokkal több az ész gögje, semhogy az eltörpülés bölcséletéhez folyamodhatnék, sokkal több az életkedv, semhogy hajlandó volna asketává lenni. Hanem azért nem hisszük el neki, bármint szenvedji is, hogy ő végmegállapodásra jutott volna azon kérdésekkel szemben, melyeket maga elé tűz, legfőlebb azt mondjuk róla, a mit némely tudakos papról: „Íme ez embernek kisujjában van a teremtés minden rejtélye! Mért nem győz hát minket is meg, mért nem segít gyötrelmeinken, mért nem világosítja meg bizonytalan töprengéseinket? Mert még eddig nem hallottunk tőle egyebet frázisoknál, a mikben minden van, csak az nem a mi kell. Szók, szók, szók!“

Hamlet kitörését akaratumk ellen is kierölteti belőlünk Hugo Victor hymnusz-szerű föllendülése könyve végén, midőn ünnepélyesen vallást tesz Isten lételéről. Csodálatos záradék, az inspiratio remeke, a mint fokozatosan végig halad a kedély mélyebb és vastagabb hurjain, hogy egyszerre az önkivületbe jött lélek rajongó zsolozsmájába csapjon át, mely mint a tripos papnőjének önfeledt dadogása, részegítőleg hangzik el ajkairól. A 9-edik symphonia betükbe öntött diadalmi harsonájának nevezhetnök, ha nem volna egy megszorult óriás lángelmű szédelgése. Így azonban kedvünk volna utána kiáltani Hugo Victornak, hogy: „Bocsánat! Előbb a végét lássuk, ha már ennyire vagyunk.“ Ugy tesz, mint a felsült bűvész, ki, hogy nem sikerült kísérleteitől a figyelmet elvonja, egy ügyes fordulattal segíti ki magát a zavarból.

„Azt mondám láthatlan? Ugy nem volt igazom.

„Ő létezik. Se föld, sem ég, se borzalom
 „Se szeretet, se góg, sem alázat, se szó
 „Ki nem dadogja azt, mi benne él s való.
 „Ő van, ő van, ő van, kezdet és vég ne'kül,
 „A mindenség, a tűz, az ég, a fény, az úr,
 „Nap s éj csak számjegyek, ő összeget teszen.
 „Magának teljesség, embernek végtelen.
 „Mily balgaság dogmát s Istent találni fel!
 „Ő van, ő létezik, s érzük he ennyivel.
 „Ember! hogyan? vallást akarsz csinálni te?
 „Nekem elég, hogy őt szemlélnem engedje.
 „Érd be, hogy benne hiszsz; érd be azzal a mit
 „Reménység szárnyain elődbe nyujt a hit.

„Érd be, hogy ihatod a bűvös gyógyitalt,
 „Érd be, hogy így szólhatsz: „Ó van“, mert dajkadalt
 „Halkan susog a nő alvó kisdéd felett,
 „Ó van, mert a kebel titokban megremeg.
 „Ó van, mert homlokom magosan hordom, és
 „Kivüle más urat nem ismer el az ész.
 „Ó van, mivel Caesar remeg Patmos előtt,
 „Ó van, mert hangosan érzem e szókban őt:
 „Eszmény, Kötelesség, Tudás, Ész és Tökély.
 „Ó van, mert hisz a bűn kegyelmet tőle kér.
 „Mert lelkem kisegít, ha testem árta tán,
 „S mert virradásra vár egy ily nagy éj után.
 „Órjásra nő, felé ha száll a gondolat.
 „Ember, őrizd meg ezt, s áldd esdő szomjodat.
 „De aggály s félelem ne költessen veled
 „Istenről gyáva és valótlan képeket.
 „Dobj el botor kátét, grammatikát s koránt,
 „Ügyetlen rém-kovács szerszámod' sutba hányd.
 „Élj jól és mulatozz', szeressél és aludj',
 „Tekintsd magad felett a nagy égboltot ugy,
 „Mint önmagadban is lelkednek mély egét.
 „Tekintsd a lángot, mely lobogva benned ég,
 „Világító gócz gyanánt, meg nem közelghetőn,
 „Benned s kivüled egy tündöklő fény-özön.
 „Alant s fent, mélyen most, majd ismét magosan,
 „De mindig biztatón, nem baljóslatuan.
 „Soha nem tűnve le, nem halványulva el,
 „Homályból kelve ki, tetőkön gyalva fel.
 „A gyűlölet az éj, árnyék a bosszúság,
 „Am az szelid sugár, örök derűs világ.
 „Hiába káronlod, fényéből mit se veszt,
 „Ez ihlé Orpheust, ez hevité Hermest.
 „Egy iszonnal teljes, magasztos, szent csoda,
 „Madár fészkeben és a fának lombjiba'.
 „Bár birja minden, ám meg nem ragadható.
 „Az örök vágy előtt merevre tapadó.
 „Szünetlen kínálja s nem adja meg magát,
 „A roppant nyilvánlét, mely hallgat s megbocsát.
 „Önölve terjedő fényes sugárözön,
 „Mely csillag az egen, mely rózsza a mezőn.
 „Egyszerre itt, amott, alant s fent mindenütt,
 „Tegnap, ma s holnap is, álom s való együtt.
 „A szín és hangvilág ezer pezsgésiben,
 „S látásunk száz körén egyszerre van jelen.
 „A boltos kék egen s a kósza árny fölött,
 „A létezőkben, a zúgó élet között.
 „Káprázó látomány, a melybe' hinni kell,
 „Villám, melyből a jó, igaz s szép létre kel.
 „Csillagiorgás között rejtélyesen ragyog,
 „S a kőd, a borulat, dörgés és viharok
 „Mind, mind felolvadnak iszonytató hevén,
 „Öröm és szeretet cseppjeivé levén.
 „Ha van még szív erős, ha van lélek szilárd,
 „Abban is erjesztő, meleg fuvalma járt,
 „Mely patakként bugyog, szökell s előre tör
 „Szikrázó forrása áldásos méhiből.
 „Ó van, ó van. Tekintsd. Ha térítőbe hág,
 „Ugy Lelkiismeret, tengelye Igazság.
 „Van éjnapegyene, az Egyenlőség a',
 „A Szabadság pedig derengő hajnala.

„Mit lelkünk képzél azt ő aranyozza be.

„Ő van, ő van, ő van, s nincs vége s kezdete,

„Sem fogyta, nyugta sincs, sem álma s éjjeli —

„Szűnj meg hát féreg már napot teremteni !

Egy végtelen óda — ezzel volna Hugo Victor költési iránya legjobban jellemezhető. Mi csak sajnálhatjuk, hogy még eddig nem adta fel végkép a lyrai álláspontot. *) Az irányzatos elem, melyben bővülködik s mely megöli a lantos költészetet, igen jó szolgálatot tehetne a jövő ama két hatalmas műfajában, mely idővel minden mást magába fog nyelni. Valamint az egyes művészeti ágakban érezhető az a törekvés, hogy egyetlen összművészetté tömörítsék az anyagi föltételeik szerint különvált nemeket, úgy a fejlődő ízlés is, időről-időre félrevet egy-egy avult válfajt vagy formát, hogy alkalmasabbakat töljön helyettök előtérbe. De a formának minden változása, a lényeg, a gondolkodás változásával áll összefüggésben s a költőnek nem rideg érvekkel, de a valóság költői látszatával kell harcolnia meggyőződése mellett. A lyrában csak az érzés miségének, nem pedig mikéntjének van helye. Ezért lett szűk az, az eszmék mai forrongásának befogadására. Ezért fészkelte be magát az irányharcz legelőször is oda, a hol leghálásabb tért vélt nyerhetni: a regény és dráma erkölcsi világnézetébe.

Igenis, van a Hugo Victori világnézetnek egy negyedik vagy ötödik sorban kivonható fontos és alapos következménye. De ez annyira szűkkörű, s a felvilágosodott szellemek oly annyira korlátolt elite-jének van szánya, hogy egy nagy költőnél, kinek hivatása a koreszmék általános nehezédesét juttatni kifejezésre, alig tudható be érdem-számba. Lépjön ki az emberiség önmagából, helyezze át magát egy képzelt világczél eszményi álláspontjára, tegyen, dolgozzék, szenvedjen, örüljön,

*) Nézetünk szerint, nemcsak hogy a lyrai felfogás kiindulási pontja hibás, de érzéki kifejezése sem tekinthető széptanilag jogosultnak. Mi a kérdés előbbi ágát illeti, a lyrai szemlélet épen nem a természeti kedély szükségképeni folyamánya, hanem a legnagyobb mértékben conventionalis állapot. Továbbá a szép eszméjének független megvalósítása is kívül esik eszközeinek körén, a mit elérni törekszik, csak annyi, hogy másban is bizonyos határozatlan hullámozást idézze elő az értelmi és kedélyi életnek, az egyéni fogékony-ság különböző minősítettségéhez mérten. Hangulatkeltés! mint a modern impressionismus kritikája nevezi. Hogy ezek után jó verset könnyebb találni, mint egész roszt; hogy művelt emberek bizonyos korban már nem goutirozzák a lyrát, bár egy jó regényt s drámát még élvezettel olvasnak s néznek végig; hogy végre maga a népdal is sokkal későbbi keletű, mint akár a nép-epos, akár a mysterium, mindez csak állításunk mellett bizonyít. A rím sajátos találmánya is sokat tett arra, hogy ma már sokak előtt túlhaladott-nak tüntesse föl a lyrai költésnemet. Van valami naiv kezdetlegesség azon csengés-bongásban, mely minden sor végén unalmas kimértséggel tűnik elő. A régiek mértékei sokkal indokoltabbak voltak, mégis feledésbe mentek. Hugo érzi a nyügöt s több helyt igen elmésen akar kibúvni alóla, midőn a páronként rimelő sorokat értelmileg elkülöníti. De hát nem megvan-e a gondolatnak a maga rythmusa s nem legszebb, legkényelmesebb tere-e ennek a próza? Poe belátta ezt, midőn párhuzamossággal és ellentéttel tör a költői forma uj-já-remtésére.

másokért, rázzon le magáról mindent, a mit önzés, előítélet, szeszély, egyéni felfogás ezer gyökérszállal kötöztek lényéhez; egy szóval: álljon elő az abstract ember. Így akarnák ezt a humanista apostolok. Csakhogy bármily mértékben ismerjük is el, hogy az emberi polgárosulás elé lehetetlen volna szebb célt tűzni, mint a fejlődő önismeretet, a józanész nem hiheti, hogy ne volna veszélyes ily cél felé mesterségesen csigázni a modern művelődést. Legyenek a társadalom felszínén, kik tükröt tartsanak a közhaladás elé, de ne igyekezzünk az activ erőket gépies hévmérőkké változtatni át. Rendezzük köz- és magánviszonyainkat, mi több, legyünk bár socialisták, de ne szűnjünk meg első sorban emberek lenni.

BÖHM SÁNDOR.